

УДК 329.052(4)

ЛІВІ ПАРТІЇ-НАСТУПНИЦІ В КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ: РЕПОЗИЦІОНУВАННЯ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Бусленко В. В.

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та державного управління,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*

В статті проаналізовано трансформаційні процеси в середовищі колишніх правлячих комуністичних партій в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, що мали наслідком появу на політичній арені партій-наступниць. Досліджено процеси переходу цих партій в опозицію та здійснено спробу обґрунтування причин пізнішого їх приходу до влади в ряді країн. Процес репозиціонування автор трактує в контексті посилення політичної конкуренції та появи змагальніших партійних систем.

Ключові слова: партії-наступниці, Вишеградська група, політична опозиція, влада, репозиціонування, політична конкуренція.

В статье проанализированы трансформационные процессы в среде бывших правящих коммунистических партий в Польше, Венгрии, Чехословакии, имевших следствием появление на политической арене партий-преемников. Исследованы процессы перехода этих партий в оппозицию и предпринята попытка обоснования причин позднего их прихода к власти в ряде стран. Процесс репозиционирования автор трактует в контексте усиления политической конкуренции и появления соревновательнее партийных систем.

Ключевые слова: партии-преемницы, Вышеградская группа, политическая оппозиция, власть, репозиционирование, политическая конкуренция.

The paper analyzes the transformation processes inside the former ruling communist parties in Poland, Hungary, Czechoslovakia, which had led to the successor parties emergence on the political arena of these countries. The processes of these parties transformation into opposition has been analyzed. An attempt to justify the reasons of the returning some of these parties to power position in several countries has made. The author interprets the process of repositioning in the context of strengthening the political competition and the another party systems emergence.

Key words: successor parties, Visegrad Group, political opposition, power, repositioning, political competition.

Постановка проблеми. Після “оксамитових революцій” майже в усіх країнах Центрально-Східної Європи постопозиційним силам вдалося створити більшість в парламентах та започаткувати процеси формування нових демократичних інституцій та реформування економік. Здавалося, що використання досвіду розвинутих західноєвропейських країн призведе до швидкої адаптації запозичених інституцій та побудови консолідованої демократії за усталеним зразком. Однак в умовах, коли політичні партії були лише на стадії свого організаційного становлення, а партійна система перебувала на етапі формування, складно було говорити про стійкість та стабільність демократії. Демократія – це суперечливий у своїй основі концепт, а сам демократичний ідеал глибоко втягнений в ідеологічний конфлікт опонуючи політичних сил. Тому можна припустити, що успіх демократії у значній мірі залежав від якості політичного змагання насамперед між посткомуністичними та постопозиційними силами.

Досить цікавим феноменом, з точки зору формування взаємовідносин між владою та опозицією в перехідний період, є трансформаційні процеси в середовищі колишніх правлячих комуністичних партій, що мали наслідком появу на політичній арені партій-наступниць. Після втрати монополії на владу вони пережили процеси організаційної та ідеологічної трансформації і у значній мірі визначали характер функціонування самої парламентської опозиції, як нового демократичного інституту. Ці партії володіли необхідними кадровими, організаційними ресурсами а їх лідери мали значний практичний досвід управлінської діяльності. Електоральний успіх партій дозволив їм пізніше сформувати уряд в своїх країнах. Можна погодитись з російським дослідником Г. Голосовим, який зазначав, що партії-

наступниці виступали важливою організаційною передумовою до формування сучасних партійних систем в країнах Центрально-Східної Європи [2, с. 53].

Актуальним і маловивченим залишається питання репозиціонування посткомуністичних партій як процес їх переходу від влади до опозиції і навпаки. Такі зміни статусу можуть гіпотетично свідчити про певну стабільність демократії. Тому, на прикладі Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини спробуємо пояснити, як після спаду популярності, перейшовши в стан опозиції, партії-наступниці поступово нарощували свій потенціал. **Метою дослідження є** аналіз адаптації партій-наступниць до умов політичної конкуренції в країнах Вишеградської групи в контексті формування парламентської опозиції.

Стан дослідження проблеми. З наукової точки зору репозиціонування партій-наступниць в країнах Вишеградської групи у вітчизняній політології, серйозно не обговорювались. Попри те, що тема як влади так і опозиції є досить популярною в сучасному науковому дискурсі, багато авторів торкаються її в межах своїх основних дослідницьких інтересів. Зокрема, партії-наступниці розглядалися в контексті формування партійних систем країн Вишеградської групи. Такі дослідження здійснили вчені Є. Гайданка, А. Ключкович, Н. Марадик, Ю. Остапеч [6].

Серед російських науковців варто виділити Г. Голосова [2]. Він ґрунтовно проаналізував партійні ресурси посткомуністичних партій, які дозволили їм інтегруватися в демократичну систему. Систему класифікації партій-наступниць знаходимо в праці А. Латкова [5].

Концептуальний аналіз феномену партій-наступниць серед зарубіжних науковців знаходимо в роботах М. Вахудової [1], М. Даудерштадта, Д. Маркуса [3], Дж. Т. Ишиями [4], А. Агхи [8], А. Дудека [9], М. Кубата [11], Х. Уелша [14]. Порівняльний аспект досліджень в рамках країн Центрально-Східної Європи здійснили А. Гжимала-Бассе [10], М. Рибар [12] та Е. Тзелгов [13].

Загалом проблема репозиціонування партій-наступниць частково розглядалася рядом дослідників. Разом з тим, недостатньо повно розкрито питання ролі партій-наступниць в формуванні інституту опозиції.

Основний виклад матеріалу. Після подій 1989 р. в Польщі, Угорщині та Чехословаччині, комуністичні партії втратили монопольне право на владу і напередодні перших парламентських виборів разом з опозиційними організаціями опинилися в однакових конкурентних умовах. Як справедливо зауважує М. Вахудова, “заслуга постопозиції – створення демократичних інституцій в такий спосіб, щоб відкрити політичну арену як для утиснених комуністичним режимом груп і для своїх суперників у боротьбі за владу” [1, с. 44]. Тим самим створювалися стимули для колишніх опонентів демократії, щоб вони починали грати за новими взаємоузгодженими правилами міжпартійної конкуренції. Цей момент, на нашу думку, є істотним для розуміння процесу демократизації, так як під час його відбулася інтеграція партій-наступників в політичний процес. Відповідно, якщо головна роль у зламі авторитарних режимів належала політичній опозиції, то подальша перспектива демократизації в однаковій мірі залежала як від постопозиційних, так і від посткомуністичних партій.

З формуванням перших парламентів та подальшим поділом на більшість та меншість створювалися умови для інституціоналізації парламентської опозиції. З огляду на те, що опозиція є джерелом альтернативної політики, виступає з конструктивною критикою влади та змагається за її здобуття, то вона відіграла значну роль у механізмі контролю влади, а відтак несла відповідальність поряд з провладними партіями за якість демократії.

Для комуністичних партій важливо було адаптуватися в нових політичних умовах. А. Гжимала-Бусе відмітила, що спадщина комунізму зумовлювала спектр ресурсів і стратегій, доступних для оновлення партій. Те, як комуністичні партії перетворювали себе після 1989 р., залежало від “переносних умінь”, які вони набували на основі своїх організаційних практик комуністичних часів [10, с. 5]. Йдеться насамперед про компетентність та професіоналізм еліт, а також наявність досвіду політичного реформування та практики кооперативної взаємодії з опозицією.

В свою чергу, природа колишнього режиму істотним чином впливала на характер протікання транзиту, який, в свою чергу, визначав структуру політичного життя в постперехідний період. Зокрема на думку Х. Уелша в країнах, що пройшли через тривалий період торгу і компромісів, партії суперники частіше володіли підготовленими кадрами політиків, які навчилися грати за правилами демократичної конкуренції та електоральної політики [14, с. 381]. Чим триваліший перехідний період, тим вищою залишалась ймовірність того, що екскомуністичні партії стануть більш інституціоналізовані і структуровані. Чим інституціоналізованіші партії, тим вища ймовірність того, що внутрішньопартійні стосунки

стануть більш структурованими і ієрархічними, що в кінцевому підсумку сприятиме розвитку скоріше партій масового, ніж кадрового типу [8, с. 492-493].

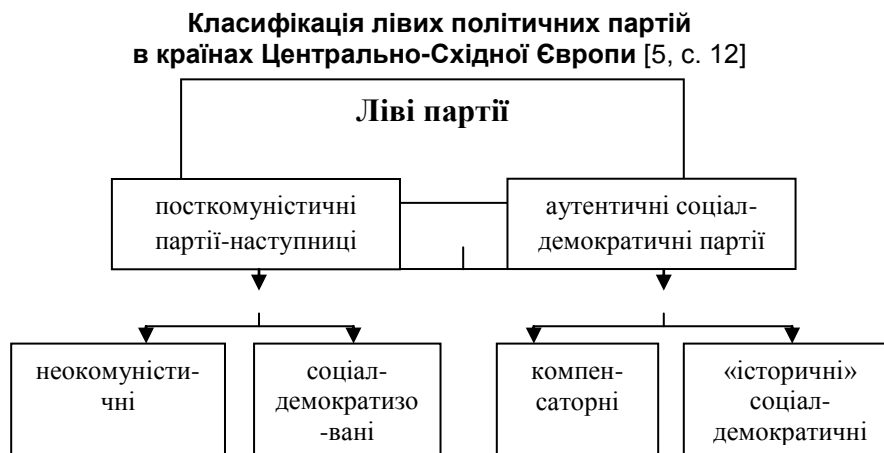
Виправданим буде представити, як це подає Г. Голосов, початкову стратегію партій-наступниць як двофазову: утримання наступності та зміна своєї ідентичності [2, с. 57]. Збереження статусу партії-наступниці дозволяло використати в якості бази електоральної підтримки сукупність груп, які з тих чи інших причин продовжували пов'язувати себе зі старим авторитарним режимом. Тому для партійних лідерів постала дилема: залишити без змін ідеологію партії, чи модернізувати її. Модернізація ідеології та створення нової бази підтримки ставала основною ціллю зміни ідентичності. В цьому плані "соціал-демократизація" залишалася перспективним способом досягнення цієї цілі.

Для партій-наступниць важливо було встановити баланс між цими стратегіями. Якщо проаналізувати трансформації в комуністичних партіях Польщі, Угорщини, Чехословаччини, то помітимо, що їх вибір у значній мірі залежав від співвідношення в їх середовищі "консерваторів" та "реформістів". Так, в Польщі та Угорщині в кінці 80-х років в комуністичних партіях переважали "реформатори", які досягнули порозуміння з опозицією щодо принципів та умов формування нових політичних інституцій. На початку 90-х років польські та угорські ліві реформатори пішли на радикальне розмежування з більш лівими марксистськими течіями, не дивлячись на втрату частини електорату. Вони реалізували розпуск колишньої правлячої партії і заповнили соціал-демократичну нішу в багатопартійній системі, зайнявши помірковані ідеологічні позиції. Ресурси від попередніх правлячих партій дозволили їм швидко інтегруватися в демократичний процес.

Реформована комуністична партія, яка мала певний авторитет в суспільстві та сильна опозиція з харизматичним лідером на чолі, привносили в політичний процес практику співпраці та одночасної конкуренції. Згодом такі "переносні вміння" переростали в "навички" ведення перемовин та дискусій між опонентами і стали вкрай важливими в умовах формування коаліційних урядів та вироблення в їх рамках спільної політики. З появою таких партій зменшилася радикалізація самої партійної системи та створились сприятливі умови для формування разом з іншими партіями національного консенсусу з приводу правил політичної гри.

Класифікуючи ліві партії А. Латков виділяє в них соціал-демократизовані та неокомуністичні (див. схема 1).

Рис. 1.

До реформованих лівих партій можна віднести партії-наступниці в Польщі та Угорщині. В січні 1989 р. на XI з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії (далі ПОРП) було прийнято рішення про припинення діяльності партії. Останній з'їзд ПОРП став установчим з'їздом для нової партії – Соціал-демократії республіки Польща (далі СДРП). Партія зайняла лівоцентристські позиції та поступово еволюціонувала в сторону соціал-демократії. З липня 1991 р. СДРП стала основною складовою виборчого комітету, до якого увійшли 33 різні організації утворивши Союз лівих демократичної (далі СЛД). Він виявився не лише найтривалішим, але й найбільш впливовим об'єднанням на ліво-центристському фланзі.

По цьому ж шляху рухалася Угорська соціалістична партія (далі УСП). В результаті послідовних процесів ідеологічної трансформації в правлячій Угорській соціалістичній робітничій партії відбувся розкіл і в жовтні 1989 р. на з'їзді проголошено утворення УСП. Програму цієї партії витримано у відповідності зі стандартами західноєвропейської соціал-демократії. УСП в травні 1990 р. на II з'їзді відмовилася від догматичної прихильності до

марксизму і заявила, що її нові позиції лежать “між консерватизмом і лібералізмом” і що вона має намір грати роль “конструктивної опозиції при переході від колективізму до демократії” [2, с. 63].

В Чехословаччині була дещо інша ситуація. До числа неокомуністичних партій регіону можна віднести Комуністичну партію Богемії та Моравії (далі КПБМ), яка виникла в лютому 1990 р. в ході трансформації Комуністичної партії Чехословаччини. В ній діяли різні політичні платформи, однак вона не пішла по шляху ідеологічної децентралізації, а в керівних партійних органах закріпилися “консерватори”. Після фактичної капітуляції попереднього режиму, значна частина партійних функціонерів не бачила власних перспектив в умовах демократії. Зрозуміло, що реставрація старого режиму ставала для них стратегічною метою відновлення власного статусу. Тому характер партії та її ідеологічні установки не зазнали серйозних змін. Однак партія у відкритій формі не виступала проти демократизації політичної системи, проявляла амбівалентність щодо входження Чехії до Європейського Союзу та НАТО. Проте ряд науковців, зокрема чеський дослідник М. Кубат відносить КПБМ до антисистемної опозиції [11, с. 123].

Наступником Комуністичної партії Словаччини стала Партія демократичної лівіці (далі ПДЛ), яка, прагнула відповідати стандартам західноєвропейського стилю соціал-демократичної моделі, “лише щоб знайти для себе великий, але розділений членством обмежений електорат” [12, с. 498]. Вона стала прихильницею підтримки демократії і в 1992 та 1998 році за неї голосували близько 15% прихильників.

З середовища колишньої правлячої партії в 1991 р. вийшли Комуністична партія Словаччини-91 та Союз комуністів Словаччини. В цьому ж році на базі цих партій була утворена Комуністична партія Словаччини (далі КПС). Вона не входила у виборчі коаліції і знайшла себе за межами парламенту в політичній ізоляції. В 1994 р. на парламентських виборах набрала лише 0,72% голосів. Поступово КПС почала контролювати протестні настрої виборців, які відчували несприятливий соціальний ефект від економічної трансформації і на парламентських виборах в 1998 р. отримала 2,79% голосів [11, с. 130].

Слід відмітити, що електорат на перших виборах віддав голоси за партії, які сприяли зміні політичного режиму та обіцяли демократизацію, реформування економіки та покращення рівня економічного життя. Не дивлячи на те, що партії-наступниці дистанціювалися від попередньої правлячої партії та демократизувалися, електорат виявив великий сумнів щодо того, що колишні комуністи здатні приєднатися до соціал-демократичних ідеалів та принципів. Після 1989 р. комуністичні та соціал-демократичні течії розглядалися виборцями як непривабливі ідеологічні концепції, які не підлягали відновленню. Тому під час перших демократичних виборів вони зазнали поразки, уступивши місце постопозиційним силам. Це підтверджують результати перших вільних парламентських виборів.

Щодо Польщі, то впродовж 1991-1993 рр. в країні спостерігалася нестабільна політична ситуація, що супроводжувалася зміною трьох урядів. Під час виборів до Сейму в жовтні 1991 р. найбільше голосів (12,31%) набрала наступниця “Солідарності” – Демократична спілка (далі ДС). ДДА на парламентських виборах 1991 р. виграв 60 з 460 місць. В 1993 році йому вдалося збільшити їх кількість до 171 (37% місць). Разом з Польською селянською партією, котра здобула 10% голосів та 29% місць, в Сеймі було утворено спільну коаліцію [9, с. 258]. Разом вони контролювали 66% місць у парламенті аж до нових виборів в 1997 р. [3, с. 182].

В Угорщині основними політичними конкурентами для партій-наступниць під час перших парламентських виборів в 1990 р. теж стали постопозиційні партії. Найбільшу кількість голосів тоді отримав Угорський демократичний форум (далі УДФ). УДФ утворив коаліцію із Незалежною партією дрібних власників та християнами-демократами, контролюючи 59% місць. Після поразки УСП зайняла виступала з обережною, але послідовною критикою дій уряду. В цей час основною опозиційною силою був Союз вільних демократів (СВД). Під час першої каденції парламенту УСП намагалася по можливості зближуватися з СВД – основною опозиційною партією парламенту [8, с. 492]. Варто відмітити, що таким чином в опозиції до уряду були як партія-наступниця, так і постопозиційна партія, яка виникла на основі дисидентського руху.

В 1994 році в країні спостерігається істотна зміна влади. Управлінська компетенція та адміністративна ефективність дозволили УСП здобути 33% голосів. Уклавши коаліцію з центристським ліберальним постопозиційним Союзом вільних демократів, вони разом мали 72% голосів у парламенті до виборів 1998 р.

В Словаччині на парламентських виборах в 1992 р. ПДЛ отримала 29 з 150 мандатів [6, с. 110]. В 1994 р. вона увійшла до виборчого блоку “Загальний вибір”, отримавши 13 місць із 150 (10,4% голосів) [3, с. 187]. З березня по жовтень 1994 р. партія була частиною урядової коаліції і утримувала посади віце-прем’єр міністра (Б. Шмолерова), а також міністрів

економіки, оборони та юстиції. Але лише у вересні 1998 р., виступаючи самостійно, ПДЛ збільшила свою частку голосів до 14,66% (23 місця). З цього часу вона увійшла в урядову коаліцію.

В Чехії на парламентських виборах 1992 р. “лівий блок”, очолюваний КПБМ отримав 14,1% голосів [2, с. 62]. КПБМ залишилася лівою партією, яка представила радикальну опозицію процесам реформ та прагнула реставрувати попередні порядки. Ідеологічна жорсткість партії відсікла від неї опозиційно налаштованих виборців. Поступово це електоральне поле почала завойовувати Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП).

Взагалі перехід партій-наступниць в опозицію – досить складний процес. Втративши владу і перейшовши в опозицію соціал-демократичні та комуністичні партії змушені були вирішувати різні за характером завдання. Як відмічає російський вчений С. Поршаков, в таких умовах партії повинні: переконати суспільство в своїй дієздатності; виробити програму дій, яка буде відрізнятися по важливим параметрам від офіційного курсу; намагатися отримати політичну владу в результаті загальнонаціональних президентських або парламентських виборів [7, с. 43]. Вважається, що оптимальний відрізок часу, необхідний опозиційній партії для ідейно-політичної консолідації та реформування, на практиці не повинен перевищувати чотирьох-п'яти років. В іншому випадку виборець розглядатиме її як неефективну та сумніватиметься в спроможності керувати країною. Характерно, що саме в цьому часовому діапазоні відбулося репозиціонування для більшості посткомуністичних партій.

Партії-наступниці в значній мірі визначали політичну конфігурацію парламентів, однак до 1994 р. жодна з них не зуміла створити урядову коаліцію (див. табл. 1). Ситуація змінилася в 1994 р., коли партії соціал-демократичного спрямування в Угорщині та Словаччині стали коаліційними партнерами та сформували парламентську більшість.

Табл. 1.

Успіхи партій-наступниць та їх партнерів в утворенні урядових коаліцій [13, с. 530]

Країна	Партія-наступниця	Утворення коаліції	Коаліційні партнери	Час утворення
Чехія	КПБМ	-	-	-
Угорщина	УСП	+	СВД	15 січня 1994 р.
Польща	СЛД	+	ПСП	7 липня 1993
Словакія	ПДЛ	+	ХДХ	16 березня 1994
		+	СДК, ПКУ, ПГП	20 жовтня 1998

Умовні скорочення: ХДХ –Християнсько-демократичний рух; СДК – Словацька демократична коаліція; ПКУ – Партія коаліції угорської; ПГП – Партія громадського порозуміння.

Причинами таких змін було наступне. В країнах Вишеградської групи в період формування перших коаліційних урядів існував певний розрив між посткомуністичними силами, особливо партіями-наступницями та постопозиційними утвореннями. Тому на початкових етапах посткомуністичні партії розглядалися через призму комунізм-демократія. Авторитарне минуле партій не могло позначитись на політичній конкуренції. Вони не могли бути коаліційним партнером для постопозиційних утворень так як для обох потенційних союзників був значний ризик втрати голосів виборців. З точки зору формування парламентської опозиції, диференціація електорату на прихильників партій-наступників та нових постопозиційних партій в умовах набуття останніми статусу провладних, сприяло чіткішому виокремленню парламентської опозиції. Партії-наступниці зайняли критичну лінію щодо урядової політики, та, використовуючи кадрові та організаційні ресурси, зуміли наростити свій потенціал. Це були в основному централізовані партійні структури з високою партійною дисципліною. Така єдність та згуртованість робило з них серйозних гравців в парламенті.

Стосовно їх стратегії взаємодії з владою, то вона у значній мірі визначалася політичною кон'юнктурою. Партійні лідери у своїй стратегії враховували ризики, пов'язані з поведінкою електорату, який готовий був “покарати” ті партії, які перетнули “режиму розриву” і увійшли до складу уряду [13, с. 531]. Тому партії-наступники зайняли позицію від радикальної опозиції (КПБМ) до поміркованої, демократичної за своїм характером опозиції КПБМ, УСП, СЛД, ПДЛ.

Для обох сил в певні мірі був вигідний поділ на провладні та опозиційні. Для провладних партій в умовах, коли є відчутний ризик втрати своїх лідируючих позицій на наступних виборах, важливою стратегією залишається зберегти свій статус. Тим самим припускаємо, що це впливало і на тривалість функціонування уряду.

Однак з загостренням економічної кризи та погіршенням рівня життя суспільства, для правлячих партій виникає ризик падіння електоральної підтримки до них і ріст довіри до опозиційних партій, які пропонують альтернативну програму подальших демократичних перетворень та прогресивних реформ в економіці. Ріст недовіри електорату до ефективності проведених реформ робить ідеї соціал-демократії знову актуальними.

Висновки та подальші перспективи дослідження.

Таким чином, організаційні, кадрові ресурси та досвід управлінської діяльності, отриманий від колишніх правлячих партій, допоміг партіям-наступникам адаптуватися до умов міжпартійної конкуренції в якості опозиції. Всі партії-наступники, окрім КПБМ, забезпечили ліве, та ліво-центристське крило як альтернативу для виборців. Зайнявши соціал-демократичну нішу, спадкоємці комуністичних партій фактично врівноважили партійну систему, давши можливість виборцям отримати альтернативні ідеї не націоналістичного змісту.

Для постопозиції, яка впевнено виграла вибори в Польщі, Угорщині та Чехословаччині та сформувала парламентську більшість, з'являвся серйозний політичний опонент, який знову претендував на владу. Цим закладалися підвалини для політичної конкуренції не лише в період виборчих перегонів, але і в між електоральний період. Все це сприяло появі загальнішої партійної системи.

Успіх партій-наступників в Угорщині та Словаччині, які і посткомуністичної СЛД в Польщі, можна розглядати як процес репозиціонування політичних сил. Цей момент був дуже симптоматичним так як свідчив про наявність демократичного механізму ротації еліт.

Література

1. Вахудова М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М. Вахудова; пер. з англ. Т. Цимбал. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 379 с.

2. Голосов Г. "Карьеристы" и "верующие" (партии-преемницы) в процессе демократизации // Pro et Contra. – 1998. – Т. 3. – № 3. – С. 57-73.

3. Даудерштадт М., Герритс А., Маркус Д. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі / М. Даудерштадт, А. Герритс, Д. Маркус. / Пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – 232 с.

4. Ишияма Дж.Т. Партии-преемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике / Дж. Ишияма // ПОЛИС. – 1999. – № 4. [Електронний ресурс] Режим доступа: http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=135

5. Латков А. Проблемы трансформации левых партий в современных политических системах государств Центральной и Восточной Европы / А. Латков / Автореф. дис. канд. полит. наук. Саратовский государственный социально-экономический университет. – Саратов, 2004. – 29 с.

6. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України / Ю. Остапець, Є. Гайданка, А. Ключкович, Н. Марадик. – Ужгород : Центр інформаційно-видавничої діяльності ЗІППО. – 2014. – 247 с. дати зноску

7. Поршаков С. Политическая оппозиция в странах Запада (Некоторые закономерности и особенности функционирования) // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – №3. – С. 35-48.

8. Agh A. Partial Consolidation of the East-Central European Parties: The Case of Hungarian Socialist Party. – Party Politics, 1995, vol 1. pp. 491-514.

9. Dudek A. Historia polityczna Polski (1989-2005). – Kraków: ARCANA. – 2007. – 535 s.

10. Grzymała-Busse A. Redeeming the Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe / A. Grzymała-Busse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 342 p.

11. Kubát M. Political Opposition in Theory and Central European Practice / M. Kubát. – Praga, 2010. – 194 s.

12. Rybář M., Deegan-Krause Slovakia's Communist successor parties in comparative perspective // Communist and Post-Communist Studies. – 2008. – no 41. – pp. 497-519.

13. Tzelgov E. Communist successor parties and government survival in Central Eastern Europe // European Journal of Political Research 2011 No 50, pp. 530-558.

14. Welsh H. Political Transition Processes in Central and Eastern Europe // Comparative Politics. – 1994, Vol. 26., No 4., pp. 379-394.